

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Pessinus: van stam tot stad

Strubbe, Johan

Citation

Strubbe, J. (2006). Pessinus: van stam tot stad. *Leidschrift : Cultuurcontact En Acculturatieprocessen In De Oudheid*, 21(December), 97-112. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73172>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73172>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Pessinus: van stam tot stad

Johan Strubbe

Pessinus: in de oudheid een grote naam, tegenwoordig een onbetekenend Turks dorpje. Het plaatsje (nu Ballihisar) ligt op ongeveer 130 km ten zuidwesten van Ankara (Ancyra), dat in de Romeinse keizertijd de hoofdstad was van de provincie Galatia. Pessinus dankte zijn bekendheid aan het feit dat in 204 v.Chr., tegen het einde van de Tweede Punische oorlog, de Romeinen de Sibyllijnse boeken raadpleegden.¹ Daarin werd een orakel gevonden dat voorzeggde dat indien de ‘Moeder’ van de Idaberg naar Rome zou worden gebracht, de vreemde vijand die Italië zou binnenvallen, verdreven en verslagen zou worden. Deze Moeder was de Anatolische moedergodin, Cybele, die van oudsher haar cultuscentrum had in Pessinus. Volgens de mythe had de Frygische koning Midas er het eerste kostbare heiligdom voor de godin opgericht. De Romeinen brachten het beeld van de godin, een zwarte steen, naar Rome en overwonnen vervolgens Hannibal.

De hellenistische periode: de stam van de Tolistobogii

In het begin van de 3e eeuw v.Chr. drongen Keltische stammen (bekend als de Galaten) Klein-Azië binnen (278/277 v.Chr.). Na nederlagen tegen de Seleucidenvorst Antiochus I, circa 268 v.Chr., en tegen koning Attalus I van Pergamum, circa 240 v.Chr., vestigden deze barbaarse stammen zich in centraal Anatolië, in het gebied dat naar hen Galatië ging heten. Het gebied van Pessinus werd aanvankelijk niet door de Galaten bezet maar kwam mettertijd onder invloed van de stam van de Tolistobogii, die Noord- en West-Galatië in bezit genomen hadden. Pessinus was in die tijd geen *polis*, d.w.z. een op Griekse leest geschoeide stad,² maar een tempelstaat, bestuurd door priesters. Dat was uitzonderlijk in de Grieks-Mediterrane wereld die een wereld van *poleis* was. Pessinus kende volksvergadering noch stadsraad, maar de leiding lag er in handen van de hogepriester van de Cybelecultus,

¹ Livius XXIX, 10, 4-11, 8. Alle epigrafische, literaire en papyrologische bronnen met betrekking tot Pessinus zijn verzameld door J.H.M. Strubbe, *The Inscriptions of Pessinus* (Bonn 2005). Livius' tekst is T32 op p. 244-245.

² Voor steden in het algemeen in het Romeinse imperium, zie J. Reynolds, 'Cities' in: D.C. Braund ed., *The administration of the Roman empire (241BC-AD193)* (Exeter 1988) 15-51.

die de titel 'Attis' droeg. Rond het midden van de tweede eeuw v.Chr. was hij een belangrijke persoon; hij correspondeerde bijvoorbeeld met de vorsten van Pergamum.³

Bij het begin van de eerste eeuw n.Chr. beschreef de geograaf Strabo het Galatische gebied. Hij gebruikte daarbij vooral gegevens uit de voorgaande eeuw. Over Pessinus zei Strabo dat de priesters vroeger *dunastai* (machthebbers) waren en grote inkomsten hadden, maar dat hun voorrechten nu sterk verminderd waren. Hij noemde de plaats een *emporion* (een handelsplaats), de grootste ten westen van de Halysrivier.⁴ Waarschijnlijk werden in Pessinus goederen verhandeld, die geproduceerd werden op het Anatolische hoogplateau. Te denken valt aan graan, wol en huiden. De combinatie van de twee factoren, religie en handel, maakte Pessinus tot de centrale plaats van de stam van de Tolistobogii. Aan het einde van de tweede eeuw v.Chr. werd Pessinus nog steeds geregeerd door priesters, zoals Battaces. Hij ging in het jaar 102 v.Chr. naar Rome en baarde groot opzien in de Romeinse senaat door zijn enorme gouden kroon en zijn met goud bezette mantel, koninklijke tekenen.⁵ Gedurende de eerste eeuw v.Chr. verloren de priesters langzaamaan hun macht, zoals Strabo beschreef. Vlak voor de komst van de Romeinen was Pessinus een nogal 'barbaars' oord. Er zijn uit die tijd geen civiele instellingen bekend en geen monumentale openbare gebouwen, ondanks de intensieve opgravingen.⁶ Ook werden er geen munten geslagen in naam van de stad. De typische kenmerken van het Griekse stedelijke leven ontbraken.

De komst van de Romeinen: de omvorming tot Griekse polis

Gedurende de eerste eeuw v.Chr. hebben verscheidene heersers geregeerd over het gebied van centraal Anatolië. De laatste heerser was koning Amyntas. Na zijn dood in 25 v.Chr. stond Augustus niet toe dat diens zoon hem opvolgde: mogelijk werd hij onbekwaam geacht om de vrede in het rijk

³ Voor Pessinus in de hellenistische periode, zie o.a. J. Devreker, 'L'histoire de Pessinonte' in: J. Devreker en M. Waelkens ed., *Les Fouilles de la Rijksuniversiteit te Gent à Pessinonte 1967-1973 vol. I A* (Brugge 1984) 13-18; S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor I* (Oxford 1993) 13-42.

⁴ Strabo XII, 5, 3 (Strubbe, *Pessinons*, 233-234 T2).

⁵ Diodorus van Sicilië XXXVI 13.1-3 (Strubbe, *Pessinons*, 248-249 T41).

⁶ Men kan de site en de resultaten van de opgravingen door de Rijksuniversiteit Gent bekijken op het web: <http://www.archaeology.ugent.be/pessinus>.

te handhaven. Het gebied werd geannexeerd (zoals zo vele cliëntvorstendommen in de eerste eeuw v.Chr. en n.Chr.) en bij het Romeinse rijk gevoegd als de provincie Galatia. Het werd een keizerlijke provincie.⁷ Het gebied had immers groot strategisch belang, gelegen tussen de provincies Asia in het Westen en Syria in het Oosten. Heel snel hierna begon het proces van urbanisatie en de omvorming van de centra der Galaten tot Griekse poleis. Naast Pessinus waren dat Ancyra, centrum van de Tectosages in Noordoost-Galatië, en Tavium, centrum van de Trocmi in Oost-Galatië.⁸ Rond dezelfde tijd werd ook een nieuwe stad gesticht, de Romeinse kolonie Germa (ten noordoosten van Pessinus), die een deel van het woongebied van de Tolistobogii kreeg toegewezen. Bij deze gelegenheid werden ongetwijfeld de grenzen van de territoria van de vier steden vastgesteld. Indien het begin van de lokale tijdrekening een indicatie is van het ogenblik waarop dit gebeurde, was dat naar alle waarschijnlijkheid het jaar 25/24 v.Chr. Alleen Tavium gebruikte een tijdrekening die om onbekende redenen wat later startte: in 22 of 21 v.Chr.

Bij de inrichting van een polis hoorde natuurlijk een constitutie. Er zijn aanwijzingen dat de Galatische steden (behalve de kolonie Germa) een constitutie kregen die geënt was op de organisatie van de steden in de provincie Pontus-Bithynia (ten noorden van Galatia). De steden daar hadden in de zestiger jaren van de eerste eeuw v.Chr. stedelijke instellingen gekregen van Pompeius in de *lex Pompeia*. In steden van Pontus-Bithynië, zoals Prusias aan de Hypius, bestonden naast de gewone magistraten ook *politographoi*, die nieuwe burgers in de burgerlijst opnamen, en *boulographoi*, die nieuwe raadsleden registreerden. Buiten Pontus-Bithynia waren deze magistraten uitermate zeldzaam. Maar men treft ze juist wel aan in Ancyra. Een andere opvallende overeenkomst is dat er in Prusias twaalf fylen (administratieve onderdelen van een polis) bestonden met aan het hoofd van elke fyle twee fylarchen. In Ancyra vindt men ook twaalf fylen met aan het hoofd telkens één fylarch. En in Pessinus is mogelijk een *sitones* (graankoper) geattesteerd, zoals ook in Prusias. De drie Galatische steden kunnen dus naar het model van Pompeius georganiseerd zijn.⁹ Naast deze

⁷ Voor Pessinus bij het begin van de Romeinse periode, zie Devreker, 'Pessinonte', 18-24; Mitchell, *Anatolia I*, 61-99; Strubbe, *Pessinus*, x-xiii en 109-110 voor de tijdrekening.

⁸ Tavium is het huidige dorpje Nefezköy. De plaats wordt onderzocht door Oostenrijkse archeologen, zie http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/arch/tavium/tavium_projekt9726.html.

⁹ J.H.M. Strubbe, 'The imperial cult at Pessinon' in: L. de Blois, P. Funke en J. Hahn ed., *The impact of imperial Rome on religions, ritual and religious life in the Roman empire* (Leiden en Boston 2006) 106-121, aldaar 107; Strubbe, *Pessinus*, xi en 30.

bijzondere magistraturen beschikte Pessinus over de gebruikelijke instellingen en magistraten zoals blijkt uit inscripties uit de late eerste eeuw en de tweede eeuw n.Chr.: boule (stadsraad), archonten (hoogste bestuurders), agoranomoi (toezichthouders op de markt), eirenarches (hoofd van de 'politie'), gymnasiarchos (hoofd van het gymnasium) en paidonomos (toezichthouder op de kinderen).

Openbare bouwwerken

Kort na het begin van onze tijdrekening werd Pessinus voorzien van een aantal openbare bouwwerken. Monumentale publieke gebouwen waren dé indicatie bij uitstek van stadsstatus in de keizertijd. De Griek Pausanias merkte bij zijn reisbeschrijving van het plaatsje Panopeus in Focis dan ook op: 'Je kunt deze plaats moeilijk een stad noemen, die geen openbare gebouwen heeft, geen gymnasium, geen theater en geen agora, die geen lopend water heeft in een fontein, en waar de inwoners in hutten leven naast een bergstroom'.¹⁰ Een stad van het polistype werd geacht te beschikken over een gymnasium, een theater, stoa's (zuilengangen), fonteinen en tempels. Vooral een gymnasium was onmisbaar voor een polis. Het was de plaats waar de jeugd werd opgeleid en opgevoed, op fysiek en intellectueel gebied. Het gymnasium fungeerde ook als een sociale ontmoetingsplaats waar festiviteiten plaatsvonden, weldoeners geëerd en zelfs begraven werden. De noodzaak van een gymnasium wordt treffend aangetoond in een recent ontdekte inscriptie uit het stadje Tyraion (in Zuidoost-Frygië). Deze meldt dat de plaats de stadsstatus heeft verkregen van koning Eumenes II van Pergamun, vermoedelijk kort na 188 v.Chr., en vermeldt daarbij expliciet de oprichting van een gymnasium.¹¹ Wanneer in Pessinus een gymnasium werd opgetrokken, weten we niet. De eerste vermelding dateert uit de tijd van de keizers Marcus Aurelius en Lucius Verus (161-169 n.Chr.) in een inscriptie die de gymnasiarch Tib. Claudius Heras eert.¹² Maar als de uitdelingen van olie, geschonken door de hogepriesters M. Lollius (in 31/32 n.Chr.) en Q. Gallius Pulcher (in 35/36 n.Chr.), die verderop ter sprake zullen komen, plaatsvonden in het

¹⁰ Pausanias X 3.4.

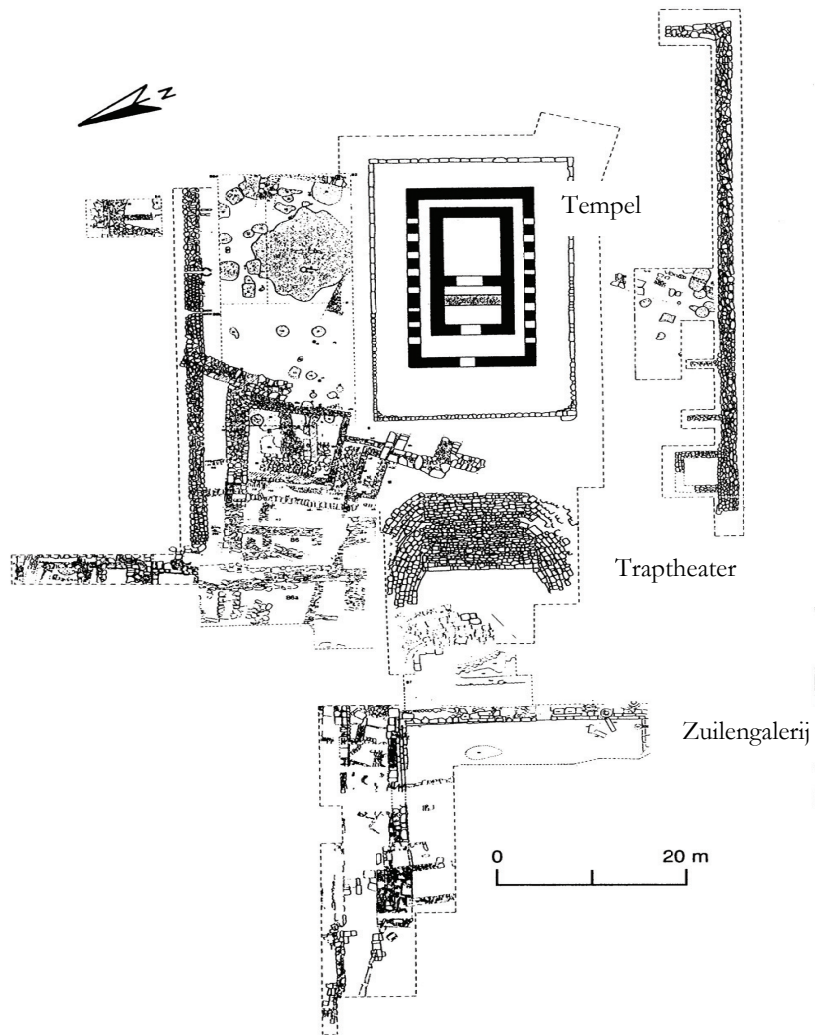
¹¹ SEG XLVII 1997, no. 1745; L. Jonnes, *The inscriptions of the Sultan Dagi I* (Bonn 2002) no. 393.

¹² Strubbe, *Pessinus*, no. 17.

gymnasium, waar de olie gebruikt werd bij het sporten, dan moet het gymnasium al in de vroeg-Romeinse tijd opgetrokken zijn. In de loop van de eerste en tweede eeuw verrezen in Pessinus alle andere gebruikelijke gebouwen. Eén tempel die werd voltooid onder de regering van keizer Tiberius (zie hieronder), is door de archeologen opgegraven; een inscriptie noemt een keizertempel en een andere inscriptie bevat vermoedelijk de inventaris van voorwerpen gewijd in een tempel. Een thans in puin vervallen theater bevindt zich in de helling van een vallei ten oosten van het stadscentrum (hersteld of verfraaid onder Hadrianus); een archiefgebouw is vermeld in een inscriptie; een monumentale toegangspoort tot de stad verrees aan de noordoostelijke zijde in de late tweede eeuw of de vroege 3e eeuw; verschillende vroeg-Romeinse waterleidingen zijn ontdekt, zowel in de vorm van goten als van buizen uit aardewerk, komend vanuit Istiklâlbâgi, in de bergen op 6 km ten noorden van Pessinus.¹³ Maar een uitzonderlijk en tevens één van de vroegste bouwwerken van openbaar nut was een kanalisatiesysteem.¹⁴ Pessinus wordt doorsneden door een rivier, die in de oudheid waarschijnlijk de Gallus heette, waarvan het debiet sterk schommelt volgens de seizoenen. In de zomerperiode is de bedding geheel droog en werd dan ongetwijfeld gebruikt als verkeersader; ook nu nog lopen mensen en grote kudden schapen zomers door de bedding heen. Maar bij hevige regenval stromen er grote hoeveelheden water door de bedding, zodat de overkant niet bereikbaar is. Om het water in goede banen te leiden, hebben de bestuurders van Pessinus monumentale kaaimuren laten bouwen op beide oevers, op sommige plaatsen voorzien van architecturale ornamenten. Het kanaal is ongeveer 500m lang; de breedte varieert tussen 11 en 13m. Het oudste deel van het kanalisatiesysteem werd reeds ten tijde van keizer Augustus gebouwd en is al direct een variatie op een eenvoudige kaaimuur. In plaats van een muur is er een trap met oorspronkelijk zeven treden. In de trappen bevinden zich basissen waarop zuilen gestaan hebben. Die zuilen maakten deel uit van een gebouw op de kade, een stoa of een basilica met een bovenverdieping (met een maximaal mogelijke lengte van 57m). De trappen geven toegang vanuit de rivierbedding en de zuilen op de basissen

¹³ Strubbe, *Pessinons*, no. 17 (keizertempel), no. 43 (inventaris), no. 153 (archief); voor de waterleiding, zie J. Devreker en F. Vermeulen, 'Pessinus (Pessinonte) 1992: preliminary Report', *Anatolia Antiqua. Eski Anadolu* 4 (1996) 67-80, aldaar 77-80; de stadspoort is onderdeel van het kanalisatiesysteem, zie hieronder.

¹⁴ Voor een beschrijving, zie M. Waelkens, 'Le système d'endiguement du torrent' in: Devreker en Waelkens ed., *Les fouilles*, 77-141.

Plan van het tempelcomplex van Pessinus. Bron: *Anatolia Antiqua, Eski Anadolu IX* (2001) 62.

geven het aanzicht van een hoge slanke constructie. Terwijl de bovenverdieping waarschijnlijk Ionisch is, is de onderste zuilenrij Toscaans. Dit is geen gebruikelijke bouwstijl in het Oosten en verraadt westerse invloed; men vindt deze bijvoorbeeld in Pompeji, Timgad en Cuicul. Wellicht hebben westerse (misschien Italische) bouwmeesters de hand gehad in de constructie. In de periode na Augustus, tijdens de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr., volgden snel andere delen van het kanalisatiesysteem. Daar waar het kanaal begint als een soort trechter in het noordoosten, werden eenvoudige kaaimuren opgetrokken, zowel op de linker- als op de rechteroever. Deze muren waren minimaal 2,75m hoog en zijn gebouwd met grote blokken marmer (grootste lengte 2,60m). Ook aan de andere uitkant van het kanalisatiesysteem in het zuidwesten werd in de eerste helft van de eerste eeuw een eenvoudige kaaimuur opgetrokken, waar de rivier een bocht maakte naar het Westen. Het gebied dat erachter lag en waar in diezelfde tijd intensief gebouwd werd, werd op die manier beschermd tegen overstromingen. In de tweede/derde eeuw is de gehele lengte van het kanaal volgebouwd met muren, trappen en zuilengalerijen. Voor de ontwikkeling van Pessinus is van belang dat de aanleg van het systeem, door het hart van de stad, reeds onder keizer Augustus begon en typisch Griekse componenten bevatte, maar ook met invloed uit het Latijnse Westen.

Het tempelcomplex

Op het terrein achter de bocht van het kanaal liggen drie bouwwerken: een tempel, een monumentale theatervormige trap en een zuilengalerij (zie het plan van het tempelcomplex). Ze liggen allen in dezelfde as, parallel aan de kaaimuur na de bocht. Kade en gebouwen vormen een eenheid, onderdelen van eenzelfde monumentaal concept.¹⁵

De tempel, gebouwd met lokaal marmer, heeft Korinthische zuilen: zes aan de voorzijde en elf op de zijkanten (breedte 13,70m; lengte 24,10m). Hij staat op een podium met vijf of zes treden aan alle zijden. Alleen de funderingen zijn bewaard; die bestaan uit cyclopische kalkstenen blokken (circa 1,25m breed, grootste lengte 3,25m). De studie van de architecturale versieringen heeft getoond dat de bouw van de tempel kort na de dood van

¹⁵ Voor een beknopte beschrijving van de drie onderdelen, zie Strubbe, 'The imperial cult', 108-115.

Augustus begon en dat de tempel voltooid werd onder Tiberius (14-37 n.Chr.). Recent onderzoek van de keramiek in de funderingen heeft de bouwperiode nog iets scherper gesteld: de fundering werd volgestort na 25 en vóór 35 n.Chr. Er is helaas geen inscriptie bewaard die de archeologische datering onomstotelijk bevestigt, en ook geen inscriptie die meedeelt aan welke godheid de tempel gewijd was. Toch is het waarschijnlijk dat het gaat om een tempel voor de keizercultus (een *sebasteion*). Een inscriptie uit Ancyra vermeldt dat in 31/32 n.Chr. de hogepriester van de provinciale keizercultus daar, M. Lollius (?), een publiek banket gegeven heeft in Pessinus, 25 paar gladiatoren in Ancyra en tien paar in Pessinus heeft laten vechten en olie heeft geschonken voor een heel jaar aan de stammen van de Tectosages en de Tolistobogii. Ook heeft hij een godenbeeld (*agalma*) in Pessinus opgericht.¹⁶ Gezien de aard van deze weldaden is het waarschijnlijk dat M. Lollius een burger van de stad Pessinus was. Het godenbeeld dat hij schonk in zijn functie als hogepriester van de keizercultus was zeer waarschijnlijk dat van de keizer. Als dit juist is, werd de keizercultus officieel geïntroduceerd in Pessinus in 31/32 n.Chr. Die veronderstelling wordt gesteund door Lollius' gift van gladiatorenspelen te Pessinus, die heel vaak juist in de context van de keizercultus georganiseerd werden. Aangezien een cultusbeeld een tempel vereist, moet de keizertempel in 31/32 n.Chr. voltooid zijn. De opgegraven tempel is, zoals gezegd, onder keizer Tiberius voltooid; de kans is dus zeer groot dat deze de keizertempel is. Het bestaan van een keizertempel in Pessinus wordt bewezen door een eredecreet voor Tib. Claudius Heras (161-169 n.Chr.), die 'sebastofant geweest is van de tempel in Pessinus'. De exacte inhoud van de functie van de sebastofant is niet bekend, maar vermoedelijk droeg hij beeltenissen van de keizers bij processies in het kader van de keizercultus.¹⁷ Nog andere gegevens, die verderop gepresenteerd zullen worden, ondersteunen de identificatie van de tempel.

Vóór de tempel ligt een trap (11,50m breed) waarbij aan de zijkanten zitbanken in boogvorm aansluiten. Eén zitbank is even hoog als twee treden; slechts enkele marmeren exemplaren zijn bewaard, verder alleen funderingen. Oorspronkelijk waren er dertig treden (nu nog slechts 26) en op elke zijkant twaalf rijen zitbanken (nu nog tien). De zitbanken lopen niet

¹⁶ Strubbe, *Pessinus*, 278-280 T76.

¹⁷ Strubbe, *Pessinus*, no. 17. Een andere interpretatie van de priesterfunctie van sebastofant is dat hij te maken had met mysteriën in verband met de keizercultus, zie Strubbe, 'The imperial cult', 117.

tot onderaan door, maar eindigen op orthostaten, grote rechtopstaande stenen van circa 1,45m hoog. De constructie is dus een combinatie van een monumentale toegang tot de tempel én een theater voor het bijwonen van religieuze of andere voorstellingen in de orchestra vóór de trap.

Algemeen zicht van het tempelcomplex: links op de heuvel stond de tempel, in het midden ligt het traptheater, rechts in de vallei bevindt zich de zuilengang.

Opmerkelijk is dat de zitbanken boven een hoog podium van orthostaten beginnen. Dat lijkt erop te wijzen dat het publiek beschermd moest worden, mogelijk tegen de woeste uithalen van gladiatoren of tegen de wilde dieren waartegen gladiatoren soms vochten.¹⁸ Dit soort spelen hoorde, zoals gezegd, thuis in het kader van de keizercultus. Dit ondersteunt de identificatie van de tempel als de tempel van de keizercultus. De hogepriester M. Lollius gaf juist te Pessinus tien paar gladiatoren (zie hierboven). Als die gevechten plaatsvonden in het traptheater, moet ook dat in 31/32 n.Chr. voltooid zijn. Het onderzoek van keramiek in de funderingen heeft dit voorlopig niet kunnen bevestigen; er is alleen niet-nauwkeurig dateerbaar materiaal als dakpannen gevonden. Tempeltheaters, waarbij het theater gelokaliseerd is vóór de tempel en volledig geïntegreerd is (op dezelfde as), zijn uitermate zeldzaam in het Oosten; ze waren wel populair in het Westen. De beste parallellen komen uit Italië in de Late Republiek, te Tivoli, Gabii en Cagliari. Het ziet er dus naar uit dat hier

¹⁸ Waarschijnlijk kon de trap afgesloten worden met een hek, maar de beschikbare ruimte lijkt toch wat klein voor jachtpartijen.

beïnvloeding is vanuit het Westen. Ook dit sluit goed aan bij de hypothese van de tempel als een keizertempel. Ter ondersteuning hiervan kan verwezen worden naar de tempel van de keizercultus te Antiochië in Pisidië (behorend tot de provincie Galatia). Daar is een tempel gebouwd, niet later dan de dood van Augustus in 14 n.Chr. Het grondplan van de tempel en van het hele tempelcomplex met een halfronde stoa op de achtergrond toont westerse invloed; de beste parallellen komen uit o.a. Praeneste, Arausio, Nemausus. De identificatie van deze tempel als een keizertempel is vrijwel zeker door de reliëfs van het propylon vóór de tempel, die verwijzen naar Augustus' overwinningen te land en ter zee, en dankzij het *Monumentum Antiochenum*, bestaande uit fragmenten van de Latijnse tekst van de *Res Gestae* van Augustus, vermoedelijk gebeiteld op de binnenwanden van het propylon.¹⁹

In de vallei aan de voet van tempel en traptheater is een stoa opgegraven, die enigszins naast de lengteas van de andere constructies ligt, maar wel dezelfde oriëntatie heeft. De stoa dateert uit iets latere tijd dan de tempel en het traptheater, waarschijnlijk uit het einde van de regeerperiode van Tiberius of onder Claudius. Het is een geïntegreerd onderdeel van het uitgebreide urbanisatieprogramma. De lengte van de stoa is minimaal 32m; de breedte (oostzijde) is 28,4m. Drie zijden zijn blootgelegd door de opgravers: rondom staan zuilen op drie treden (twaalf op de oostzijde, inclusief de hoekzuilen). De breedte van de stoa is circa 5m. Teruggevonden zuilen behoren tot de Ionische orde, maar aan de oostzijde (i.e. vóór de tempel) zijn ook enkele Dorische kapitelen gevonden. Het is niet onmogelijk dat langs die zijde een Dorische bovenverdieping aanwezig was. Het geheel is gebouwd uit kalksteen maar is bedekt met een laag pleister, vermengd met marmerpoeder, die de indruk van marmer wekt. Het gebouw lijkt een commercieel centrum met opslagplaatsen en winkels. De combinatie van de drie bouwordes, Dorisch, Ionisch (oostzijde van de stoa) en Korinthisch (de tempel die zich daarachter en boven verheft), is een opmerkelijk gegeven. Een dergelijke combinatie is een typisch voorbeeld van Romeins keizerlijk symbolisme, dat de vereniging van de Griekse wereld onder de Romeinse macht uitdrukt. Ook bij de keizertempel van Antiochië in Pisidië vindt men dit: vóór de halfronde stoa met Ionische en Dorische zuilen staat een Korinthische tempel. Dit gegeven zou de

¹⁹ S. Mitchell en M. Waelkens, *Pisidian Antioch. The site and its monuments* (Londen 1998) 113-173.

identificatie van de opgegraven tempel als een sebasteion op zijn beurt kunnen steunen.

Lange tijd is beweerd dat de tempel behoorde bij de provinciale keizercultus, dat is de cultus van de keizer op provinciaal niveau, door de steden van de provincie Galatia gezamenlijk uitgevoerd en met als belangrijkste centrum de Augustustempel in de provinciehoofdplaats, Ancyra. De tempel van Pessinus zou een soort annex geweest zijn van die centrale tempel. In een recent gepubliceerde studie heb ik betoogd dat de tempel van Pessinus behoorde bij de lokale keizercultus van de stad, dus ingericht door de stad zelf met priesters uit de stad.²⁰ Wat ook de aard van de cultus was, de inrichting ervan heeft een belangrijke impact gehad op de ontwikkeling van de stad Pessinus. De tempel die gebouwd was op een podium op een heuvel, domineerde het stadsbeeld, zeker voor wie zich bewoog langs de verkeersader die gevormd werd door het kanalisatiesysteem. De prominent geplaatste tempel stond symbool voor de centrale positie van de keizercultus, de impact van het Romeinse rijk op het leven in de nieuwe polis, en de loyaliteit van de bewoners tegenover het Romeinse gezag. Zoals in verschillende andere steden heeft de architectuur van de keizercultus te Pessinus de ruimtelijke structuur van de stad gevormd.²¹

Het tempelcomplex en andere bouwwerken vertonen duidelijk westerse invloeden. Daardoor lijkt de hypothese gerechtvaardigd dat de bouwactiviteit geleid werd vanuit het Westen. Men kan denken aan de keizer zelf of aan het provinciale bestuur. Er is echter niets dat wijst op een directe inmenging van de keizer in Pessinus. De gedachte dat de gouverneur, wellicht in opdracht van de keizer, de bouwprojecten stuurde, lijkt niet onredelijk: in veel Klein-Aziatische steden hebben gouverneurs in opdracht van de keizer gebouwen opgericht, o.a. na aardbevingen. En het is bekend dat Romeinse provinciegouverneurs soms een actieve rol speelden bij de ontwikkeling en organisatie van de keizercultus in hun provincie. Concreet zou de westerse invloed verklaard kunnen worden doordat architecten, geschoolde arbeiders en andere specialisten uit het Westen in dienst genomen werden. Daar zijn vele voorbeelden van. Plinius de Jongere

²⁰ Strubbe, 'The imperial cult', 115-121.

²¹ S. Price, *Rituals and power. The Roman imperial cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 136-146; M. Waelkens, 'The imperial sanctuary at Pessinus: archaeological, epigraphical and numismatic evidence for its date and identification', *Epigraphica Anatolica* 7 (1986) 37-73, aldaar 71-72.

heeft als stadhouder van de provincie Bithynia keizer Trajanus herhaaldelijk verzocht om architecten en ingenieurs ter beschikking te stellen voor bouwprojecten. Hadrianus heeft verschillende malen, o.a. bij de bouw van zijn tempel te Cyzicus, werklieden, specialisten, architecten en ingenieurs die reeds in Rome vergelijkbare opdrachten hadden uitgevoerd, ingezet. De betrokkenheid van de gouverneur kan ook op het vlak van de financiering gelegen hebben: gouverneurs leverden zelden een bijdrage uit eigen zak, maar zorgden vooral voor het verzamelen van de benodigde gelden door private weldoeners te stimuleren.²² Het feit dat de hogepriester M. Lollius een gift deed voor de tempel in de vorm van het godenbeeld, toont dat ook de lokale notabelen van Pessinus bijdroegen aan de keizertempel.

Andere tekenen van de omvorming tot polis

Inderdaad ontwikkelde zich heel snel een elite in de stad die de bestuursfuncties ging uitoefenen en het kenmerkende evergetisme beoefende, dat is het schenken van weldaden aan de stad of (een deel van) de burgers, bijvoorbeeld het oprichten van gebouwen, het uitdelen van graan of geld of het financieren van feesten en spelen. Eén van de oudste vooraanstaande families was die van de Lollii, die het Romeinse burgerrecht verkregen had van de eerste gouverneur, M. Lollius.²³ Aangezien in de familie inheemse en Griekse namen voorkomen (zoals Babis, Aristoxenos) moet het om een lokale familie gaan die verdienstelijk geweest is, wellicht door het uitoefenen van bestuurlijke ambten in de stad. Priesters van de provinciale keizercultus, afkomstig uit Pessinus, namen het voortouw bij het verrichten van weldaden. De giften van M. Lollius zijn al eerder vermeld. Zij collega, Q. Gallius Pulcher, offerde in 35/36 n.Chr. een hekatombe (een groot aantal dieren) en zorgde voor olie (voor het gymnasium) gedurende een heel jaar. Op deze manier gaf de keizercultus vanaf het begin vorm aan het stedelijke leven.²⁴

Een verder teken van de evolutie van Pessinus tot Griekse polis is het verschijnen van munten. In de klassieke tijd was het slaan van munten door

²² Voor een diepgaandere bespreking van deze punten, zie Strubbe, 'The imperial cult', 119-120.

²³ Strubbe, *Pessinos*, no. 102.

²⁴ Voor belang en invloed van de keizercultus in centraal Anatolië, zie Mitchell, *Anatolia I*, 99-117.

een stad het teken van de vrijheid en politieke zelfstandigheid van die stad. Onder de hellenistische heersers en de Romeinse overheersing, toen steden geen volledige autonomie meer bezaten, was het slaan van munten (pseudo-autonome munten genoemd) een uiting dat de plaats georganiseerd was naar het Griekse polismodel: een cultureel, geen politiek begrip. De muntslag van Pessinus begon onder keizer Claudius, meer bepaald onder gouverneur M. Annius Afrinus (49-54 n.Chr.).²⁵ Deze munten hebben als legende de ‘stadsnaam’ *Pessinountion*. Als afbeelding op de achterzijde, vanaf het begin van de muntslag, staat vaak een tempel met zes zuilen, ongetwijfeld de keizertempel die één van de prominentste gebouwen van de stad was.

Als laatste punt: de ‘epigraphic habit’, het gebruik om inscripties op te stellen. Deze praktijk is een essentieel kenmerk van de Griekse cultuur. Het verschijnen van het gebruik is niet alleen een teken van de acceptatie van die cultuur, maar heeft ook te maken met de instellingen van de polis. Algemeen kan gezegd worden dat het aantal (laat-)hellenistische teksten van Pessinus en zijn territorium uitermate gering is: niet meer dan één of twee, afgezien van de correspondentie van de hogepriester Attis met de Attalieden die om politieke redenen op steen gebeiteld werd in de tweede helft van de eerste eeuw v.Chr. Vanaf de eerste eeuw n.Chr. verschenen allerlei typen inscripties, eredecreten van volk en stadsraad voor magistraten en weldoeners, bouwinscripties en wijdingen aan goden vanwege officiële instanties. Ook werd het gebruikelijk private grafschriften op te richten. Er is een laat-hellenistische begraafplaats ontdekt ten noorden van de stad, die gebruikt werd vanaf circa 100 v.Chr., maar daarin zijn geen grafinscripties aangetroffen. Eén van de eerste grafmonumenten met inscriptie is het familiegraf van de reeds genoemde Lollii, dat naar alle waarschijnlijkheid uit de Augusteïsche periode dateert. Het is, anders dan de meeste grafschriften, in het Latijn geschreven. De families die het dichtst bij het Romeinse bestuur stonden, gingen blijkbaar voorop in de nieuwe trends.

Romeinse invloed in Galatia

In het voorgaande is beschreven hoe Pessinus in de hellenistische periode een priesterstaat was, centrum van een Galatische stam, maar rond het begin van onze tijdrekening getransformeerd werd tot een Griekse polis.

²⁵ Strubbe, *Pessinons*, xii.

Deze transformatie van stam tot stad was het gevolg van de opname van het gebied in het Romeinse rijk. De omvorming was niet een spontaan proces dat vanzelf verliep, maar werd in zekere mate van bovenaf geleid door de Romeinse centrale of provinciale overheid, zoals blijkt uit westerse invloeden in diverse bouwwerken. Daarbij vervulde de keizercultus een centrale rol, die met de keizertempel de architectonische ontwikkeling van de stad bepaalde. Hogepriesters van de keizercultus en hun familieleden namen het voortouw in de adoptie van de nieuwe levensstijl die hoorde bij de Griekse polis, zoals het verrichten van weldaden, het uitoefenen van magistraturen en het opstellen van inscripties.

Pessinus was geen alleenstaand geval. Dezelfde evolutie is traceerbaar in het centrum van de Tectosages, Ancyra. Strabo noemde de plaats niet een polis maar een *phourion* (een vesting).²⁶ Enige tijd na de opname van het gebied in de provincie Galatia werd op een heuvel een tempel van de provinciale keizercultus voor Augustus en Roma opgetrokken, die wellicht in 19/20 n.Chr. werd ingewijd. Deze tempel, nu nog goed bewaard, met op de wanden een Griekse versie van Augustus' *Res Gestae* (het *Monumentum Ancyranum*), was onderdeel van een groter architecturaal complex in het hart van de stad; vlakbij was er een plaats voor feesten (*panegyris*) en een hippodroom.²⁷ De keizercultus blijkt in Ancyra een grote rol gespeeld te hebben bij de omvorming tot polis. De priesters van de cultus behoorden tot de rijke elite van de stad en bewezen vele weldaden. De lijst van deze priesters en hun giften, gebeiteld op een zijwand van de Augustustempel, is één van de oudste inscripties in de stad. Rond het midden van de eerste eeuw n.Chr. verschenen andere typen inscripties, zoals eredecreten en grafschriften. De eerste munten met vermelding van de stadsnaam *Ankyras* dateren onder de regering van keizer Vespasianus, rond 75/76 n.Chr. Ancyra moet in een rap tempo de gebruikelijke instellingen en gebouwen van een Griekse polis verworven hebben. Van de bouwwerken is weinig overgebleven, maar er zijn resten van een theater, dat wellicht uit de Augusteïsche tijd dateert, gevonden.²⁸ Welke invloed de Romeinse overheid

²⁶ Strabo XII, 5, 2 (Strubbe, *Pessinus*, 233-234 T2).

²⁷ J. Süß, 'Kaiserkult und Urbanistik' in: H. Cancik en K. Hitzl ed., *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen* (Tübingen 203) 249-271, aldaar 258-259, 262.

²⁸ De bronnen over Ancyra zijn niet goed toegankelijk. Er is een beperkte verzameling gepubliceerd door E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum* (Ankara 1967). De priesterlijst is no. 51; het oudste eredecreet no. 55; het oudste grafschrift van een lokale burger no. 57; de eerste munten no. 61-62. Voor aanvulling op Bosch' verzameling, zie *SEG XXVII* 1977, no. 840-890. Voor het theater, zie Mitchell, *Anatolia I*, 105.

had, is niet duidelijk, maar sterke Romeinse invloed ligt voor de hand, aangezien Ancyra de hoofdplaats was van de provincie Galatia; de gouverneur met zijn staf, soldaten en slaven, resideerden er. De Romeinse invloed blijkt o.a. uit het grote aantal Latijnse inscripties, ongeveer een kwart van het totaal.

Hoe de evolutie ging in de derde plaats van de Galaten, Tavium, is duister, aangezien er bijzonder weinig over deze stad bekend is. Maar het zou niet verwonderlijk zijn indien ook hier dezelfde omvorming tot polis plaatsvond. Mogelijk werd heel het voorheen 'barbaarse' gebied van de Galatische stammen in centraal Anatolië vanaf het begin van de keizertijd getransformeerd tot een gebied met poleis. Daarmee ontstond de structuur die noodzakelijk was voor het Romeinse bestuur. Poleis waren immers verantwoordelijk voor de administratie van het omringende territorium en voor de inning van de belastingen; de rijke stedelijke elite stond met zijn fortuin garant voor de afdracht van de totaliteit van de opgelegde som.²⁹ Een gelijkaardige transformatie had plaatsgevonden ten tijde van Pompeius in het gebied van Pontus-Bithynia, waar de stedelijke structuur bij de komst van de Romeinen eveneens onderontwikkeld was.

Vanzelfsprekend ging de evolutie tot *polis* niet bruusk en bleef de gedachte aan de oude Keltische stammen op sommige gebieden nog lange tijd voortleven. Zo vindt men op munten en inscripties van Pessinus nog tot in de tweede helft van de tweede eeuw de aanduiding *Sebastenoi Tolistobogioi* of *Sebastenoi Tolistobogioi Pessinountioi* en van Ancyra *Sebastenoi Tektosages Ankyranoi*. In diezelfde tijd vindt men nog steeds de gift van publieke banketten (*demotboiniai*) aan de bevolking van Pessinus. Deze waren niet vreemd binnen het kader van het Griekse evergetisme maar appelleerden bij de Galaten zonder twijfel aan de oude traditie van de Keltische adel om banketten in te richten voor de gehele stam, onderdeel van het prestige en de status van de leiders.³⁰

²⁹ Reynolds, 'Cities', 18, 38-39.

³⁰ Voor de stadsnaam, zie Strubbe, *Pessinus*, no. 13 met verwijzingen. Voor de gift van publieke banketten, zie ibidem, no. 15 en de bespreking van het Keltische gebruik bij Mitchell, *Anatolia I*, 110.

Samenvatting

Pessinus was in de hellenistische periode een priesterstaat, centrum van de Galatische stam van de Tolistobogii, maar werd kort na de opname van centraal Anatolië in het Romeinse rijk (25 v.Chr.) omgevormd tot een Griekse polis. Er kwamen openbare gebouwen, stedelijke instellingen en stadsmunten. De transformatie werd in zekere mate van bovenaf geleid door de Romeinse centrale of provinciale overheid, zoals blijkt uit westerse invloeden in diverse bouwwerken. Daarbij vervulde de keizercultus een centrale rol, die met de keizertempel de architectonische ontwikkeling van de stad bepaalde. Hogepriesters van de keizercultus en hun familieleden namen het voortouw in het aannemen van de nieuwe levensstijl die hoorde bij de Griekse polis, zoals het uitoefenen van magistraturen, het verrichten van weldaden en het opstellen van inscripties. Dezelfde evolutie is traceerbaar in Ancyra, het centrum van de Galatische stam van de Tectosages. Vermoedelijk werd het hele gebied van de Galatische stammen omgevormd tot een gebied van poleis, die de basis vormden van het Romeinse bestuur.